

ISSN: 2149-3979

ilahiyat akademi

yl: 2018 sayı: 7-8

altı aylık uluslararası akademik araştırma dergisi

SÜNNET

The Journal of Theological Academia

year: 2018 issue: 7-8 a bi-annual international journal of academic research

Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler*

Mecîd MAÂRİF**

Tercüme Giriş ve Notlar: Peyman ÜNÜGÜR***

Giriş

Türkiye'de Şîa'nın hadis anlayışı ile ilgili çalışmalar artma yönünde bir eğilim gösterse de söz konusu alanın ülkemiz ilahiyat camiasındaki tanınırlığı henüz oldukça düşüktür. Tarihî süreçte Müslümanlar tarafından hadis alanında sergilenen çabaların hiçbir grubu ayırt etmeksizin ortaya konması, bütüncül bir hadis tarihi bilincinin oluşması için gereklidir. Bu bağlamda doğrudan Şîi kaynaklar üzerinde yapılacak akademik araştırmalar kadar, bizzat Şîa tarafından ortaya konan ve tanınırlığa katkı sağlayacağı düşünülen ürünlerin tercüme ile dilimize kazandırılması da önem arz etmektedir.

Bu çalışma, hadis tarihi ile ilgili yakın zamanda telif edilmiş bir kitapta yer alan,¹ Şîa'nın hadis eserleri bağlamındaki şerh faaliyetlerinin ana hatlarıyla ele alındığı kısmın tercümesinden oluşmaktadır. Metinde söz konusu faaliyetlerin ne zaman başladığı, ne şekillerde ve daha ziyade hangi eserler üzerine yapıldığı sorularına cevap verilmeye çalışılmaktadır. Şîa'nın hadise yaklaşımının, onu nasıl yorumladığından bağımsız bir şekilde anlaşılacağı açıktır. Bu doğrultuda Şîi gelenekte ortaya konan kapsamlı şerh literatürü, çalışılmayı bekleyen önemli bir alan olarak önümüzde durmaktadır.

Yapılan çeviride metnin aslında bulunmayan bazı eklemeler yer almaktadır. Müellifin yalnızca hicrî olarak verdiği vefat tarihlerine miladî tarihler de eklenmiştir. Metnin daha iyi anlaşılabilmesi için ilave edilen bazı hususlar, parantez içerisinde metne dahil edilmiştir. Birtakım ek bilgi ve tashihler ise çevirenin notu (ç.n.) olduğu belirtilerek dipnota eklenmiştir. Bunların yanında metinde adı geçen eserlerden basılmış olanların künye bilgilerine imkan ölçüsünde yer verilmiştir.

Erken dönem Şîi hadis eserlerinin Arapça olması, akademik çalışmalar yapan bir ilahiyatçının işini nispeten kolaylaştırırsa da üç asrı aşkın bir süredir Şîa tarafından telif edilen eserlerde Farsça'nın hâkim dil haline gelmesi sebebiyle, Farsça eğitiminin seçmeli olarak bir-iki dönem verildiği ilahiyat fakülteleri göz

* Kitabın tercüme edilen kısmının başlığı "Tahlil ve Berresî ve Şerh-i Rivâyât" (Rivayetlerin Tahlil İnceleme ve Şerhi) olmakla birlikte, metnin çevrilerek yayınlanmasındaki asıl amaç Şîa'daki şerh faaliyetlerine dikkat çekmek olduğundan, içerikle uyuşan böyle bir üst başlık tercih edilmiştir.

** Prof. Dr., Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'an ve Hadis İlimleri Bölümü, maaref@ut.ac.ir.

*** Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı, peyman.unugur@gmail.com.

¹ Mecid Maârif, *Târîh-i Umûmî-yi Hadîs-bâ Rûykerd-i Tahlîlî*, Tahran: İntişârât-i Kevîr, 1396, 388-394.

önünde bulundurulduğunda, bilhassa son dönem Şîî dünyasındaki gelişmelerin takibi oldukça zordur. Dolayısıyla bu alanda yapılacak tercümelemler, alana ilginin artmasının ve daha çok araştırmacının Farsça öğrenerek bu konularda çalışmalar yapmasının önünü açabilir. Temennimiz söz konusu tercümenin bu bağlamda ufak da olsa bir katkı sunmasıdır.

Rivayetlerin Tahlil İnceleme ve Şerhi

Şerh yazımı, hicrî onuncu asrın ortalarından itibaren mezcî ve mufassal² olmak üzere iki şekilde, *Kütüb-i Erba'a* ve hadis alanındaki diğer kitaplar üzerine yapılmaya başlamıştır. Önceki dönemlerde telif edilen eserlere yönelik şerh yazım faaliyetini başlatan (söz konusu) dönemdeki ilk müellif eş-Şehidu's-Sânî'dir (ö. 966/1559). O, *Bidâyetu'd-Dirâye* adlı eserini mustalahu'l-hadis alanında yazmış, kullanımında kolaylık sağlamak amacıyla bizzat kendisi kitabı şerh ederek ona *Şerhu Bidâyeti'd-Dirâye* ismini vermiştir.³ Hadis eserlerinin şerhi hususunda, bu şerh faaliyetlerinin iki tarzda yapıldığını söylemek gerekir. Bunlardan birincisi, telif edilmiş hadis eserlerine yapılan müstakil şerhlerdir. Diğerleri ise bazı fıkıh konuları ve eserleri bağlamında seçilen rivayetlerin şerh edilmesi ile ortaya çıkan eserlerdir. Diğer bir husus da hadis eserlerine yapılan şerh ve hâşiyelerin de kendi arasında iki kısma ayrılmasıdır. Bunlar:

1. *Kütüb-i Erba'a* üzerine yapılan şerh ve hâşiyeler
2. Diğer hadis eserlerine yapılan şerh ve hâşiyeler.

Kütüb-i Erba'a'ya Yapılan Şerh ve Hâşiyeler

Kütüb-i Erba'a üzerine çok sayıda şerh ve hâşiyenin yazılmış olduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan bir kısmı eserin tamamının şerhini içerirken, bir kısmında ise eserin bir bölümünün şerhine yer verilmiştir. Âga Bozorg Tahrânî (ö. 1970) *Zerî'a* adlı eserinde *Kütüb-i Erba'a* üzerine yapılan 48 şerh ve 70 hâşiyenin ismini zikreder. Bunlardan 21 şerh ve 22 hâşiyeye Kuleynî'nin (ö. 329/941) *Kâfi'si*, 15 hâşiyeye Sadûk'un (ö. 381/991) *Men la yahduruhu'l-fakîh'i*, 14 şerh ve 20 hâşiyeye Tûsî'nin (ö. 460/1067) *Tehzîbu'l-ahkâm'ı*, 13 şerh ve 13 hâşiyeye de yine Tûsî'nin *İstibsâr'ına* tahsis edilmiştir. Bu kitaplardan her biri için yapılan şerh ve hâşiyelerden örnek olarak bazılarını zikredecek ve birer tanesi hakkında da ayrıntılı bilgi vereceğiz.

² Mezcî şerhlerde hadisin metni ve şerhi aynı ibarenin içerisinde yer almakta, bunun neticesinde hadis metnini şerh metninden ayırmak güçleşmektedir. Mufassal şerhlerde ise metin, şerh ve açıklamalardan tamamen ayrıdır: İlyas Pûrekber - Ali Nakî Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa Der Sedehâ-yi Heştom Tâ Yazdehom*, Muessese-i İlmî-yi Ferhengî-yi Dâru'l-hadîs, 1385, 420.

³ Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 420.

Kâfi'nin Şerh ve Hâşiyelerinden Bazıları

1. *Mir'âtu'l-ukûl*:⁴ Allâme Meclisî olarak bilinen Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî Meclisî (ö. 1110-1111/1698-1699).

2. *Şerh-i Usûl-i Kâfi*: Emir İsmail Hâtûnâbâdî.

3. *Şerh-i Usûl-i Kâfi*:⁵ Muhammed b. İbrahim Sadruddin Şîrâzî (*el-Esfâru'l-Erba'a*'nın müellifi, ö. 1050).

4. *Şerh-i Usûl-i Kâfi*: Muhammed Salih b. Ahmed Mâzenderânî (ö. 1081/1670) Bu kitapta Molla Sadra'nın (Muhammed b. İbrahim Sadruddin Şîrâzî) şerhine yönelik eleştiriler yer almaktadır.

5. Molla Halil Kazvinî'nin *Usûl-i Kâfi* üzerine Farsça olarak yazdığı *es-Sâfi fi Şerhi'l-Kâfi* isimli şerhi. Aynı âlimin *Kâfi* üzerine yaptığı Arapça şerhinin adı ise *eş-Şâfi fi şerhi'l-Kâfi* dir.⁶

6. *Hâşiye ber Usul ve Furû'-i Kâfi*: İbrahim b. Fakîh Kâzîmî. İbnü'l-Vendî olarak meşhur olan Kâzîmî, *Camiu Esrâri'l-Ulemâ'*'nin müellifidir.

7. *Hâşiye-i Usûl-i Kâfi*: Muhammed b. Hasan b. Zeynuddin (ö. 1030/1621).

8. *er-Revâşihu's-semâviyye fi şerhi'l-Kâfi*:⁷ Seyyid Muhammed Bâkır Muhakkik Dâmâd (ö. 1040/1631). Bu eser *Kâfi*'nin şerhi üzerine bir mukaddime hükmünde kabul edilmektedir.

9. *Şerhu ravdati'l-Kâfi* (*Nuzhetu'l-İhvân ve Tuhfetu'l-Hallân*): Nî'metullah Cezâîrî (ö. 1112/1701).

10. *Şerhu Furû'-i Kâfi*: Muhammed Hâdî b. Muhammed Sâlih Mâzenderânî (ö. 1120/1708).⁸

Kâfi Şerhlerinden Mir'âtu'l-ukûl

Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin telifâtı arasında yer alan *Mir'âtu'l-ukûl*'un niçin telif edildiğini müellifi şu şekilde açıklar:

“Dinî (ilimlerle uğraşan) dostlar ve talebeler ile müzakereler esnasında, hadis kitapları hakkındaki yorum ve hâşiyelerimi dağınık bir şekilde yazmıştım. Ancak bu notların zaman içerisinde kaybolup gitmesinden korkuyordum. Bu sebeple bütün o önemli meşguliyetlerim arasında bu notları bir araya getirme işine giriştim. Bu bir araya getirme işine Kuleynî'nin *Kâfi*'sinden başladım. Açıklama ihtiyacı ortaya çıkmadıkça hadislerin esas ve temeli hükmünde olan senedlerin durumuna ilişkin bilgileri kısa tutmaya karar verdim. Anlaşılması güç lafız ve konuları, ehl-i tahkik kolaylıkla anlayabileceği küçük açıklamalar ile şerh etmekle yetindiğim,

⁴ Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1404.

⁵ Tahran: Muessese-i Mutâlaât ve Tahkîkât-i Ferhengî, 1366.

⁶ Tah. Muhammed Huseyn ed-Dirâyetî, Kum: Dâru'l-Hadîs, 1429/1387.

⁷ Kum: Dâru'l-hadîs, 1422/1380.

⁸ *Kâfi*'nin diğer şerhleri için bkz.: Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 175-179.

önde gelen bazı ulemanın hâşiyelerinden birtakım hususlara yer verdiğim kitabımı, *Mir'âtu'l-ukûl fi şerhi ahbâri âl-i'r-Rasûl* olarak isimlendirdim."⁹

Meclisî, rivayetlerin senedinin durumunu açıklarken onların sadece zayıf, sahih, hasen, merfu, meçhul, mürsel türlerinden hangisine dahil olduğunu zikretmekte, hangi yönden sahih ya da zayıf olduklarına dair açıklamada bulunmamaktadır. İlimin fazileti bölümündeki âlimlerin nitelikleri bâbının ilk hadisinin şerhinde yazdıkları, buna örnek olarak verilebilir. Hadis şu şekilde başlamaktadır: "Ebu Abdillah'ın (Ca'fer-i Sâdık) şöyle dediğini işittim: İlimi talep edin ve onunla birlikte hilmi de edin. İlim öğrettiğiniz ve kendilerinden ilim talep ettiğiniz kişilere karşı mütevazı olun. Cebbâr/kibirli alimlerden olmayın. Bu durumda bâtılınız hak olanı alır götürür." Meclisî bu hadisin şerhi bağlamında şunları söyler:

"Birinci hadis: Sahih." Ardından ele alınan hadisin ibarelerinden bazı kısımları şerh ederek şöyle devam eder: "İlim öğrettiğiniz kişilere karşı" ifadesi için bazıları ilmin talep edildiği ilk andaki tevazuun kast edildiğini söylese de muhtemelen bununla (sadece kişiden ilim talep edildiği anda değil) genel olarak mütevazı olmak kast edilmiştir. "Kendisinden ilim talep ettiğiniz kişilere karşı" ifadesi ile, ilim talep edilen ân ve sonrasındaki tevâzu kast edilmiştir. "Cebbâr" mütekebbir anlamındadır. "Bâtılınız, sizdeki hak olanı alır götürür", kibrinizin ilminizi gidereceği ve ilminizin sizinle birlikte kalmayacağı anlamındadır. Ya da ilim vasıtasıyla sahip olduğunuz şeref ve fazilet elinizden kayıp gitmiştir anlamına gelmektedir. Üçüncü bir anlam ise ilim öğrenme ve öğretme yoluyla elde ettiğiniz sevabın gitmesidir. Bunlardan ikinci mana daha açıktır.

Men la yahduruhu'l-fakîh'in Şerh ve Hâşiyelerinden Bazıları

Men la yahduruhu'l-fakîh üzerine de şerhler ve bilhassa çok sayıda hâşiyeye kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

1. *Ravdatu'l-muttakîn fi şerhi ahbâri'l-eimmeti'l-ma'sûmîn*:¹⁰ Muhammed Takî Meclisî (Meclisî-i Evvel olarak meşhurdur: ö. 1070/1659).

2. *Ma'âhidu't-tenbîh fi şerhi men la yahduruhu'l-fakîh*: Muhammed b. Hasan b. Zeynuddin Şehîd-i Sâni (ö. 1030/1621).

3. *Mi'râcu't-tenbîh*. Şerh Yûsuf Bahrânî'ye ait olup *Fakîh'in* tamamının şerhi değildir.

4. *Levâmi'-i Kudsiyye/Sahibkırânî*:¹¹ Farsça yazılan kitabın müellifi Muhammed Takî Meclisî'dir.¹²

⁹ Meclisî, *Mir'âtu'l-ukûl*, I, 3.

¹⁰ Kum: Muessesetu dâri'l-kitabi'l-İslâmî, 2008.

¹¹ Kum: İntişârât-i İsmâiliyan, 1414.

¹² Âga Bozorg Tahrânî, *Zerî'a ilâ Tasânîfi's-Şeria*, Beyrut: Dâru'l-adva', 1983, XIV, 33.

5. *Men la yahduruhu'n-nebih fi şerhi (kitab-i) men la yahduruhu'l-fakih*: Abdullah b. Salih Semâhicî (ö. 1135/1723).

6. *Şerhu (kitab-i) men la yahduruhu'l-fakih*: Muhammed Sâlih b. Abdulvâsîh Hâtûnâbâdî (ö. 1126/1714).

7. *Mi'râcu'n-nebih fi şerhi (kitab-i) men la yahduruhu'l-fakih*: Yûsuf b. Ahmed Bahrânî (ö. 1186/1772).

8. *Miftâhu'n-nebih fi şerhi'l-Fakih*: Muhammed b. Abdunnebi Nîşâbûrî Ahbârî (ö. 1232/1816).¹³

Men la yahduruhu'l-fakih'in Şerhlerinden Ravdatu'l-muttakîn

Şerhin müellifi Meclisî-i Evvel kitabın girişinde şunları dile getirir:

“Ehl-i Beyt'ten nakledilenler belli bir ihmal sürecinden sonra Allah'ın lütfu ile yaygınlık kazanmış ve ufukları kuşatmıştır. Dinî (ilimlerle uğraşan) dostlardan ve bana yakın talebelerden bazıları, Ehl-i Beyt'in hadisleri için, rivayetlerin üzerindeki perdeyi kaldıracak ve maksatlarını açıklayacak bir şerh yazmamı istediler.

Bu işi değerli ve önemli bulduğum için, güçsüzlüğüm ve ilerleyen yaşıma rağmen biraz düşündükten sonra Allah'tan hayır diledim ve bunun ahiret azığı ve Allah'ın kullarına bırakacağım, beni dualarında unutmamalarına vesile olacak bir yadigâr olmasını ümit ederek onların bu isteklerini yerine getirmek için işe koyuldum. *Men la yahduruhu'l-fakih'in* muhtasar, aynı zamanda yeterli ve kuşatıcı, hükümlerin ayıklandığı, şer'i hususlar ile onun kaynaklarının açıklandığı bir eser olduğunu düşündüğümden, Allah'tan yardım diledim ve bu zamanın insanların fitratına uygun bir şekilde ayrıntıya girmeden onu şerh ederek ona *Ravdatu'l-muttakîn fi şerhi ahbârî'l-eimmeti'l-ma'sûmîn* ismini verdim.”¹⁴

Âyetullah Mar'eşî Necefî, söz konusu kitap hakkında kısaca şunları söyler: *Ravdatu'l-muttakîn* kendi alanında eşsiz ve yazılan diğer şerhlerden daha üstün olan bir eserdir. Karmaşıklıkların açıklanması, kapalılıkların giderilmesi, anlaşılması zor hususların açıklığa kavuşturulması, mücmellerin tafsil edilmesi, hadislerdeki îcâzın ortadan kaldırılması, ince maksatların keşfedilmesi ve bunlara işarette bulunulması için (bu eserde) ibarelerin en güzel ve süslüleri kullanılmıştır. Kitapta ayrıca hadislerin sened ve metinlerindeki kusurların giderilmesine ve derin maksatların anlaşılır kılınmasına çalışılmıştır. Şârih şerhinde, hadis metinlerinin nas ve zâhirinden, ihtilaf halindeki rivayetlerin imkan dahilinde cem edilmesi

¹³ *Men la yahduruhu'l-fakih* üzerine telif edilen hâşiyeler hakkında bilgi için bkz.: Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 179-180.

¹⁴ Muhammed Takî Meclisî, *Ravdatu'l-muttakîn*, Kum: Bunyad-i Ferheng-i İslâmî, 1367, I, 3 (Muessesetu dâri'l-kitabi'l-İslâmî (2008) baskısında: I, 73-74).

yöntemlerinden ve senede yönelik tercih sebeplerinden istifade etmiştir. Şerhte ayrıca fıkıh ve rical konularındaki faydalı bilgilere de yer verilmiştir.¹⁵

Tehzîbu'l-akâm'ın Şerh ve Hâşiyelerinden Bazıları

Şeyh Tûsî'nin *Tehzîbu'l-ahkâm*'ı üzerine de çeşitli şerh ve hâşiyeler kaleme alınmıştır.¹⁶ Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

1. *Şerhu Tehzîbi'l-ahkâm*: Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Zeynuddin (ö. 1030/1621).
2. *Şerhu Tehzîbi'l-ahkâm*: Muhammed Emin b. Muhammed Şerîf Esterâbâdî (ö. 1036/1626).
3. *İhyâu'l-ehâdis*: Muhammed Takî Meclisî (ö. 1070/1659).
4. *Melâzu'l-ahyâr fi fehmi Tehzîbi'l-ahbâr*:¹⁷ Muhammed Bâkır Meclisî (ö. 1110-1111/1698-1699).
5. *Maksûdu'l-enâm*: Ni'metullah Cezâirî (ö. 1112/1701) tarafından kaleme alınan on iki ciltlik kapsamlı bir şerhtir.
6. *Gâyetu'l-merâm fi şerhi Tehzîbi'l-ahkâm*: Ni'metullah Cezâirî'nin nispeten daha muhtasar olan sekiz ciltlik şerhidir.
7. *Kenzu't-tâlib ve vesîletu'r-râğib*: Ni'metullah Cezâirî'ye ait olan şerh *Gâyetu'l-merâm*'ın özeti mahiyetindedir.
8. *Şerhu't-Tehzîb*: Ahmed b. İsmail Cezâirî (ö. 1151/1738).
9. *Tavzihu'l-merâm fi şerhi Tehzîbi'l-ahkâm*: Muhammed Nuaym b. Muhammed Takî Urî Tâlekânî (ö. 1158-1745 ya da 1177-1763'ten sonra).¹⁸

el-İstibsâr fi ma'htelefe mine'l-ahbâr'ın Şerh ve Hâşiyelerinden Bazıları

İstibsâr'ın da birkaç şerh ve hâşiyesi mevcuttur. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

1. *Şerhu İstibsâr*: Muhammed Emin Esterâbâdî (ö. 1033/1624).
2. *Câmiu'l-ahbâr fi şerhi'l-İstibsâr*: Abdullatîf b. Ebî Câmî' el-Âmilî.¹⁹
3. *Keşfu'l-esrâr fi şerhi'l-İstibsâr*:²⁰ Ni'metullah Cezâirî.
4. *Hâşiye ber el-İstibsâr*: Muhammed Bâkır Huseynî Esterâbâdî (Mîr Damad olarak bilinmektedir, ö. 1041/1631).
5. *Hâşiye ber el-İstibsâr*: Ni'metullah Cezâirî.
6. *Şerhu'l-İstibsâr*: Mirza Hasan b. Abdurrasul Huseynî Zenûzî.

¹⁵ Meclisî, *Ravdatu'l-muttakîn*, Mar'aşî Neceffî'nin girişi, I, s.

¹⁶ *Tehzîbu'l-ahkâm*'ın üzerine telif edilen şerhler hakkında bilgi için bkz.: Tahrânî, *Zerî'a*, XXII, 191-192.

¹⁷ Tah. Mehdi Racâî, Kum: Mektebetu Âyetullah Mar'aşî, 1406.

¹⁸ *Tehzîbu'l-ahkâm*'ın şerh ve hâşiyeleri ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 181-183.

¹⁹ Tahrânî, *Zerî'a*, V, 37.

²⁰ Kum: Muessesetu Dâri'l-Kitab, 1408.

7. *Şerhu'l-İstibsâr*: Muhammed Sâlih b. Abdi'l-Vâsi' Hâtûnâbâdî.²¹

Diğer Hadis Eserlerine Yapılan Şerh ve Hâşiyeler

Muteahhirûn döneminde hadis eserleri üzerine yapılan şerh ve inceleme çalışmaları sadece *Kütüb-i Erba'a* merkezli olmamış, diğer hadis eserleri de az çok bu çalışmalara konu olmuştur. Burada söz konusu şerhlerin tamamını olmasa da üzerine çokça şerh yapılan eserleri ve bu şerhlerden yeterli miktarda örneği zikredeceğiz.

1. *Nehcu'l-belâga'*'nın tamamı ya da bir kısmı üzerine yapılan çok sayıda şerh bulunmaktadır.²²

2. *Sahîfe-i Seccâdiye*²³ üzerine yapılan şerhler. Âga Bozorg bir araştırmasında onunla ilgili 25 şerhin ismine yer vermektedir.²⁴

3. Ni'metullah Cezâirî'nin Sadûk'un *Tevhîd* adlı eserine yapmış olduğu, *Nûru'l-berâhîn fi beyâni ahbârî's-sâdeti't-tâhirîn*,²⁵ *Enîsu'l-ferîd fi şerhi't-Tevhîd* ve *Hâşiyeye Ber Tevhîd-i Sadûk* isimli şerhler.

4. *Levâmiu'l-envâr fi şerhi Uyûni'l-ahbâr*: Ni'metullah Cezâirî.

5. *Câmiu esrârî'l-ulemâ'* ya da diğer adıyla *Câmiu'l-ehâdis ve'l-akvâli'l-İstibsâr*. Eser, İbn Râvendî olarak bilinen Muhammed Kâsım b. Muhammed'e aittir. Kitap başta *İstibsâr*'ın şerhi olarak telif edilmiş ancak sonrasında müellif, *Tehzîbu'l-ahkâm*, *Men la yahduruhu'l-fakîh*, *Kâfi* ve diğer birkaç kitabın daha hadislerini şerhe dahil etmiştir.²⁶

6. *Şerhu't-Tevhîd li's-Sadûk*:²⁷ Kâdî Muhammed Said b. Muhammed Mufîd Kummî (ö. 1106/1694'ten sonra).

Erken dönem hadis eserlerine şerh yazılmış olmasının dışında, bu alanda muteahhirûnun eserlerinde diğer birkaç husus daha dikkat çekmektedir. Bunlardan biri, yine geç dönemde telif edilen *Vâfi*, *Vesâilu's-Şîa* ve *Bihâru'l-envar* gibi eserlerin belli bölümlerine şerh ve hâşiyelerin yazılmış olması, diğeri de *Nehcu'l-belâga'*'nın bazı hutbelerine, Peygamber ve imamların bazı hadislerine ve yine onlardan gelen dualara şerhlerin yazılmaya başlanmasıdır. Bilhassa zikredilen son iki türün çok

²¹ *İstibsâr* üzerine yapılan diğer şerh, hâşiyeye ve ta'likler için bkz.: Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 183-185.

²² *Nehcu'l-belâga'*'nın şerhleri hakkında bilgi için bkz.: Tahrânî, *Zerî'a*, XIV, 111-191; Huseynî Hatîb Abdu'z-zehrâ, *Masâdiru Nehci'l-belâga ve esânîduhu*, Beyrut: Dâru't-taâruf, 1407, I, 202-254; Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 185-189.

²³ *Sahîfe-i Seccâdiye*, Şîa'nın on iki imamının dördüncüsü olarak kabul edilen Zeynelâbidîn'e izâfe edilen dua kitabıdır. Kitapta 54 dua yer almaktadır: Kum: Muessesetu'n-neşri'l-İslâmî, 1404/1363 (ç.n.).

²⁴ *Sahîfe-i Seccâdiye*'nin şerhleri ile ilgili bilgi için bkz.: Tahrânî, *Zerî'a*, XIII, 354-359; Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 189-192.

²⁵ Kum: Muessesetu'n-neşri'l-İslâmî, 1417.

²⁶ Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 428 (*Zerî'a*'dan ve Mar'aşî kütüphanesindeki hattî nüshalardan naklen).

²⁷ Tahran: Muessesetu't-tabâati ve'n-neşri, 1415.

sayıda örneği mevcuttur. Öyle ki bazı araştırmacılar kitaplarında bu tür (sadece bir hadis ya da hutbeye tahsis edilen) şerhlerin fihristlerine yer vermişlerdir.²⁸

KAYNAKÇA

- Abduzzehrâ, Huseynî Hatîb. *Masâdiru Nehci'l-belâga ve esânîduhu*. Beyrut: Dâru't-taâruf, 1407.
- Cezâirî, Ni'metullah. *Keşfu'l-esrâr fi şerhi'l-İstibsâr*. Kum: Muessesetu Dâri'l-Kitab, 1408.
- _____. *Nûru'l-berâhîn fi beyâni ahbâri's-sâdeti't-tâhirîn*. Kum: Muessesetu'n-neşri'l-İslâmî, 1417.
- Kazvinî, Molla Halil. *eş-Şâfi fi şerhi'l-Kâfi*. Tah. Muhammed Huseyn ed-Dirâyetî, Kum: Dâru'l-Hadîs, 1429/1387.
- Kummî Muhammed Said b. Muhammed Mufîd. *Şerhu't-Tevhîd li's-Sadûk*. Tahran: Muessesetu't-tabâati ve'n-neşri, 1415.
- Meclisî, Muhammed Bâkır. *Melâzu'l-ahyâr fi fehmi Tehzîbi'l-ahkâm*. Tah. Mehdî Racâi, Kum: Mektebetu Âyetullah Mar'aşî, 1406.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî. *Mir'âtu'l-ukûl*. Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1404.
- Meclisî, Muhammed Takî (Meclisî-i Evvel). *Levâmi'-i Kudsiyye/Sahibkırânî*. Kum: İntişârât-i İsmâiliyan, 1414.
- Meclisî, Muhammed Takî. *Ravdatu'l-muttakîn*. Kum: Bunyad-i Ferheng-i İslâmî, 1367.
- Meclisî, Muhammed Takî. *Ravdatu'l-muttakîn fi şerhi ahbâri'l-eimmeti'l-ma'sûmîn*. Kum: Muessesetu dâri'l-kitabi'l-İslâmî, 2008.
- Muhakkik Dâmâd, Muhammed Bâkır. *er-Revâşihu's-semâviyye fi şerhi'l-Kâfi*. Kum: Dâru'l-hadîs, 1422/1380.
- Pûrekber, İlyas-Ali Nakî Hodâyârî. *Târîh-i Hadîs-i Şîa Der Sedehâ-yi Heştom Tâ Yazdehom*. Muessese-i İlmî-yi Ferhengî-yi Dâru'l-hadîs, 1385, 420.
- Şirâzî, Muhammed b. İbrahim Sadruddin. *Şerh-i Usûl-i Kâfi*. Tahran: Muessese-i Mutâlaât ve Tahkîkât-i Ferhengî, 1366.
- Tahrânî, Âga Bozorg. *Zerî'a ilâ tasânîfi'-Şîa*. Beyrut: Dâru'l-adva', 1983.
- Zeynelâbidîn, Ali b. Huseyn. *Sahîfe-i Seccâdiye*. Kum: Muessesetu'n-neşri'l-İslâmî, 1404/1363.

²⁸ Tahrânî, *Zerî'a*, XIII, 186-225 (ç.n.: 226 sayfa da buna dahildir.); Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 201-244.